Шарқ юлдузи

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

2

1987

56-йил чиқиши

Бош редактор

Ўткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ
Саид АҲМАД
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
(бош редактор ўринбосари)
Омон МУХТОРОВ
(проза бўлими мудири)
Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Туроб ТЎЛА
УЙҒУН
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(масъул секретарь)
Тўлапберган ҚАИПБЕРГЕНОВ
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

www.ziyouz.com kutubxonasi

УШБУ СОНДА

Ижодхонада бир соат

УЙҒУН

ЎТМИШНИ ЭСЛАГАНДА

ШОИР БИЛАН СУҲБАТ

«Совет ёзувчиси» деган улуғ унвонга ҳамма ҳам муяссар бўлавермайди. Бунинг учун қобилиятга эга бўлиш, асар ёзишнинг ўзигина кифоя эмас. Совет ёзувчиси аввалambor совет позициясида мустаҳкам турмоғи керак, унинг зўр ва маҳкам эътиқоди бўлиши керак.

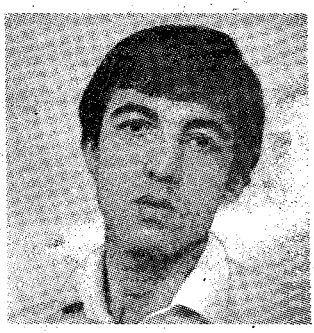
Шеърият

СИРОЖИДДИН САИДОВ

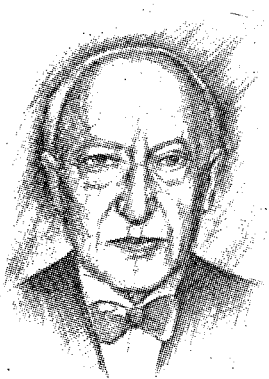
ТЎПОЛОНДАРЕ БИЛАН ХАЙРЛАШУВ

Достон

Бунда туғилажак ҳар битта фарзанд,
Ишонгум туғилар туғёни билан
Ва бу туғён билан нурга белайди;
Дунёни: замину осмони билан.

Ҳикоялар хазинаси

АНДРЕ МОРУА

ҚАЙТИШ

Ҳикоя

Оддий китобхон асар жозибасидан мафтун бўлишни ўйлаб қўлига китоб олмайди. У ҳаётда курашларга қодир бўлиш учун асардан маънавий куч-қудрат қидиради...

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бегали Қосимов,
филология фанлари доктори

ЙЎЛ БОШИДА

(Инқилобий йиллар адабиёти ҳақида қайдлар)

Ўзбек адабиёти тарихининг тараққиёт босқичларини кўздан кечирганда бир нарса яққол кўзга ташланади: Узоқ асрлар шеъриятимиз (айниқса лирика) даврнинг кундалик ҳодисаларидан узоқда турди. Масалан, ғазал тадқиқотчилари ундаги ғоя ва образлар силсиласи ҳамиша икки марказ, икки ўқ атрофида — ёр тасвири билан ошиқ аҳволи теварагида уюшганини маълум қиладилар. Ёр тасвири, асосан, унинг таъриф тимсолини кўзда тутса, ошиқ «шарҳи ҳол»и лирик қаҳрамоннинг аксарият мубҳам, конкрет воқелик билан боғланмайдиган, тарихий заминдан узиб олинган ишқий-интим «дард»ларидан таркиб топар эди. Адабиётимизда жуда катта мавқе эгаллаган лирик поэзиянинг давр ҳодисалари билан боғланиши ғоят ночор эди.

XX аср бошида кутилмаган аҳвол юз берди. Бирдан ҳар қандай ишқий интим кайфиятлар номуҳим топилиб, ижтимоий оҳанг, гражданлик адабиётнинг, шу жумладан, лирик поэзиянинг жон томирига айланди. Ҳаётдаги ҳар бир катта-кичик ҳодиса шеъриятда озми-кўпми ўз акс-садосини топиб борди. Адабиётдаги бу ўзгаришлар аслида «бирдан» бошлангани йўқ. Давр руҳидан яхши хабардор бўлган машҳур турколог А. Н. Самойлович 1916 йилда бу ҳолнинг ҳатто «кутилган» эканлигини эътироф этган эди. Адабиётдаги ўзгаришлар эстетик қарашларнинг янгиланишидан бошланган, у эса ўз навбатида ўлка бағрида юз бераётган муҳим тарихий ҳодисалар, инқилобий ғояларнинг томир отиши билан изоҳланар эди.

В. В. Маяковскийнинг «Ҳайқириқ» поэмасида шоирлик ҳақида шундай бир гап бор. Инқилобнинг оташзабон куйчиси келгуси авлодларга «замона ва ўзи» тўғрисида сўзлаб бераркан, ўзини ахлат тозаловчи («ассенизатор»), сув ташувчи деб таништиради.

Касбим ахлат супурувчи,
сув ташувчилик,
революция мени сафарбар этди —
танноз кампир — шеъриятнинг фараҳли, чирик
танбаллик боғидан
фронтга кетдим.

Буюк шоир уни ақлдан озгинликда, назокатсизликда айблаган ҳавойи ва енгил назмбоз мухолифларига қарата ўз касбининг моҳиятини шундай белгилаган, «салобатли, қўпол» «рядовой» шеърини — «тирноғигача қуролланган қўшин»ни «планетанинг пролетари»га «бахш эт»ган эди. Юқоридаги шоир — ассенизатор ибораси чирик турмуш ва тушунчалар устида янги ҳаёт ва маслак барпо этиш даврининг моҳиятини ва бу жараёндаги санъаткорнинг ўрни ҳамда хизматини бениҳоя аниқ ва оригинал ифодалаган. Қизиғи шундаки, тошкентлик шоир Тавалло ҳам Туркистонда янги ҳаёт, янги турмуш учун шиддатли кураш авж олган бир пайтда ижодкорнинг бурчи ва вазифасини шунга жуда яқин тушунган ва деярли ўшандай ифодалаган эди.

Қиёслаб кўрайлик:

Кел Тавалло, миллат(н)инг отхонасинда хизмат эт,
Тоза қил, бир хосият бор миллатинг шалтоғида.

(Тавалло, Миллий шеърлардан, I-жуз, «Ғуломия», Т., 1914, 22-бет)

Бу Тавалло томонидан тасодифан айтилган гап эмас. Бидъат ва жаҳолатни қораловчи, тараққиёт ва маданиятни улуғловчи, халқнинг оғир тирикчилигини, ҳукмрон синфларнинг ахлоқий-маънавий тубанлигини рўй-рост кўрсатувчи шеърлар унинг ижодида жуда кўп. Масалан, «Виждонлилара» мусаддаси шундай сатрлар билан бошланади:

Келди бизларга ғаму ғуссани ёзмоқға замон,
Ёзаман қанча қўлумдан келадур аз дилу жон.
Ўқур ўлсанглар агар бу мани шеъримни қачон,
Сўкмангиз деб ўтунам, яхши бўлур, хоҳ ямон.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Ёзмас эрдим муни ман қўймади ҳаргиз виждон,
Деди: ёз, миллат учун, миллата жонлар қурбон.

«Қаламга хитоб» шеърида унга хитобан «ҳасрату андуҳу меҳнат»ни ёзишини, «тўғри ёз»ишини, «аҳли виждон» қалбига ўт солишини уқтиради. Унингча, қаламнинг вазифаси виждонни уйғотмоқдир.

Мана, шоирнинг «Ўз виждон-вужудима хитоб» шеърининг бошланмаси:

Эй қўлим, пул тутма, миллатга ёрдамлашмасанг,
Бўлма хушнуд, эй дилим, миллат ғамин ғамлашмасанг,
Фикрим очилма, агар шеъринг ёзуб дардлашмасанг,
Чиқ ичимдан жоним, эй, сан манга ҳамдамлашмасанг.

Шоир фикрича, аҳвол ғоят мудҳиш. Ундан сўзламаган киши — «ўлук». Турмуш даҳшат ва фожиа билан тўла. У ҳақда илиқ гапириш мумкин эмас. Шу сабаб, шоир сатрларидаги «алиф — ўқ».

Камчиликни назму таҳрири Тавалло қилмасанг,
Кел, бу кун манзур эмас, ёзма бўлак ашъор, ҳеч.

деб ҳаёт иллатларини айтиш ва тузатишни қалам аҳлининг муқаддас бурчи ҳисоблайди.

«Қариндош ва ҳамшираларимиз мазлума қизлар тилиндан» шеърида қизлар ўз оталаридан уларни «ҳалоқатдан», «маломатдан» қутқаришни — ўқитишни, эрк ва ҳурлик беришни илтижо қиладилар. Бугина эмас. Шоир келажак оила, тенг ва саодатли, муҳаббатли ва садоқатли турмуш масаласини ҳам қўзғайди.

Янгиланиш руҳи, замон билан ҳамнафаслик XX аср бошида яшаб ижод этган деярли ҳар бир қалам соҳибида учрайди. Ҳамза, Авлоний, Анбар Отин сингари бевосита халқ орасидан чиққан ижодкорларда бу ғоят самарали кечди. Маърифатпарварлик билан бир қаторда ҳақ ва ҳуқуқ учун кураш ғоялари, халқ ҳаётини реалистик тасвирлаш, келажак ўйлари, хотин-қизлар эрки, Ватан, халқлар дўстлиги каби ғоялар улар ижодидан кенг ўрин олди. «Тараққий» газетаси 1906 йилда чор ҳукуматининг миллий масалада тутган сиёсати ҳақида шундай ёзган эди: «...сен рус, сен қозоқ, сен тотор, сен сорт, сен яҳудий деб миллатлар орасини ойируб, ораларига адоват солмоқға ижтиҳод этилди» (17-сон). Иккинчи томондан эса тор буржуа миллатчилиги, исломчилик авж олди. Масалан, Мунаввар Қори 1907 йилда босилган «Адиби аввал» китобида «Дунёдаги динларнинг энг ҳақ ва тўғриси ҳам олло-таолло қошида дин деб саналғони ислом динидур» (45-бет) деб ёзади. Шоир Ғофил бўлса:

Яҳуду арманилар тўлғузуб савдо-бозорларда
Тижорат ўрнига бизда давом этган шароратдур, —

(Сабзазор. Т., 1914, 44-бет.) дея «миллат»дан» «ҳасрат» қилади. Мирмуҳсин Шермуҳамедов булар ҳақида «...миллатчи зиёлилар «миллат»ни ўзларига қурол этдилар, «миллат» исми билан «байналмилалият»га қарши кураш очдилар», — деб ёзган эди. («Қизил байроқ» 1920 й., 2-сон.) Инқилобий шеъриятда буларга қарама-қарши ўлароқ, барча миллатларнинг, ирқ ва динларнинг тенглиги масаласи кўтарилди. Бугина эмас. Шоирларимиз бу миллатларнинг эзилган қисмини ажрата олдилар ва ана шуларни ўзаро яқинлаштиришга, эрк ва озодлик йўлида бирлаштиришга уриндилар, чинакам «байналмилалият» учун курашдилар. Чунончи, Тавалло «Театру ҳақинда» шеърида «рус, арман, ўзбеку тоторимиз» илк миллий саҳна асарларимиз томошасида ёнма-ён ўтириб «баҳра» олганидан беҳад қувонди. Сиддиқий-Ажзий келажак Самарқандни ҳар қандай диний, миллий айирмалардан холи кўрди. Анбар Отин «ҳуқуқсиз, шўр пешона» яҳудийнинг ёнини олиб чиқди. Эрксевар «ўрус»ни мадҳ этди. Сидқий Хондайлиқий эса 1917 йилдаги инқилобчи ёшларнинг қуйидаги фазилатларига алоҳида эътиборни қаратган эди:

Демаслар бу қозоқдур, ё нўғойдур, ё бу қишлоқи,
Бўлаклаб ё ўғайлаб четга қўймас ҳеч бир он ёшлар.
Разолатпешалар ахлоқин ислоҳига саъй айлар,
Туғушгондин зиёда барча элга меҳрибон ёшлар.

XX аср боши ижтимоий ҳаётдагина эмас, адабиётда ҳам муайян кўтарилиш давридир. Бадиий ижоднинг ҳамма турларида асарлар ёзилди. Ёзганларини китоб қилган муаллифлар адади юздан ошиқ. Табиийки, уларнинг барчасини адабиётимиздаги мавқеи бир хил эмас. Бинобарин, уларнинг ҳаммасини атрофлича текшириш ва ўрганишга имкон ҳам, эҳтиёж ҳам йўқ. Лекин улар шахсини аниқлаш, ижодий меросини тўплаш, зарурларини илмий муомалага киритиш шарт.

Бу давр адабиётида ҳам, ҳарбий терминларни қўллагудек бўлсак, авангард ва аръергард бор. Ўзбек инқилобий адабиётининг майдонга келиши ва янги социалистик маданиятимизнинг туғилишида фаол иштирок этган Ҳамза ва унинг сафдошлари ижоди ҳақли суратда кенг кўламда тадқиқ этилмоқда. Уларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш, асарларини нашр қилиш борасида катта ишлар амалга оширилаётир. Қувонарлиси шундаки, бу саф тобора янги номлар ҳисобига кенгаймоқда. Халқимизнинг инқилоб ва озодлик йўлига ҳамкору ҳамдаст бўлган революцион адабиёт кўлами ва мазмуни борган сайин ойдинлашиб бораётир. Назаримизда, бу соҳадаги вазифалардан бири мазкур адабиёт вакилларининг ишончли ва изоҳли нашрларини тайёрлаш бўлиб турибди. Масалан, Ҳамза мукаммал асарларининг 4 томлиги нашр этилиши бу соҳадаги жиддий қадамдир.

1905—1917 йиллар ўзбек адабиётини ўрганишнинг долзарб масалаларидан бири адабиёт ва инқилобий ҳаракат бўлиб турибди. XX аср тарихий тараққиётининг энг буюк ҳодисаси 1917 йилги Октябрь революцияси экан, унга муносабат ҳар бир ижодкор фаолиятининг бош йўналишини аниқлашда энг муҳим мезонлардан бирини ташкил этади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Қайд этиш керакки, адабиётимизнинг Ҳамза, Авлоний, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Сиддиқий-Ажзий каби вакиллари ўз ижоди ва ижтимоий фаолияти билан Туркистонда Октябрь инқилобини яқинлаштириш, амалга ошириш, сўнг эса бу ютуқларни мустаҳкамлаш ишида фаол иштирок этдилар. Завқий ва Тавалло 1918 йилдан (шу йили у партияга ўтган ва «особий отдел»да ишлаган), Суфизода эса 1919 йилдан ўлкада совет ҳокимиятини ўрнатиш, аксилинқилобчиларга қарши курашда қатнашди. Машҳур Абдулла Қодирий Октябрдан кўп ўтмай, совет идораларида ишга тушиб кетди (1917 йилда у «Турон» жамиятига аъзо бўлиб кирган эди. 1918 йилда Тошкент Эски шаҳар озиқ комитетида ишлаганини эслайлик).

Умуман, ижодкорларимизнинг халқ дардини ўз дарди билиб, ўз тақдирини ундан айри тасаввур қилолмаган катта қисми бири эртароқ, иккинчиси кечроқ бўлса-да, инқилоб ҳақиқатига етиб келдилар.

Адабиётимизнинг инқилобий ҳаракат билан боғланишини ўрганишда Ҳамза билан бир сафда борган Авлоний ва Мирмуҳсин Шермуҳамедовлар фаолияти бой ва қизиқарли материал беради. Уларнинг айниқса Февраль ва Октябрь революциялари оралиғидаги фаолиятлари қизғин ва самарали бўлди. 1917 йилнинг апрелида Авлоний муҳаррирлигида чиққан «Турон» газетасида Мирмуҳсин Шермуҳамедовнинг «Тариҳий икки воқеа» мақоласи босилди. Марказий Россияда икки йил бўлиб, инқилобий ишлар билан анча қотишиб қолган Мирмуҳсин маҳаллий фактларни таҳлил қилар экан, ҳали чинакам инқилоб олдинда эканлигини айтди. «Турон» можароси» деб ном олган воқеа шундан бошланган эди. Бу ҳақда Авлоний таржимаи ҳолида ўқиймиз:

«Турон» газетасининг 5-нумерасин ўртоғим Низомиддин қорининг номига чиқардим. Бу нумерада жўрттага уламоларга қарши хотин-қизлар ҳақинда ёзилғон ўртоқ Абдулҳай Тожининг мақоласин босуб юбордим. Мана мундан сўнг уламолар мени йўлимни тўса олмасликлариға кўзлари етуб, бошқа йўллар изладилар. Матлабим мусулмон матбааси бўлиб, мундан бошқа матбаада ғазета чиқарурлик мусулмонча ҳарф йўқлиғиндан, бошқа бир матбаада ҳарф бўлса ҳам ҳукумат ғазети босилиб турғонлиғиндан истифода қулуб, уламолар матбаа эгаларининг уйларига вакиллар юборуб: — агарда, сиз Авлоний ғазетасин матбаангизга боссангиз, ўлсангиз сизга жаноза ўқутмасмиз, деб қўрқутуб, мени ғазетамни босмасликға сўз олмишлар. Мана шул кундан эътиборан мени ғазетим Тошканда матбаа кўп бўлмаса-да, ҳарф ва наборшик йўқлиғиндан тўхтамоқға мажбур бўлур. Лекин мен яна нима бўлса ҳам ғазетани чиқармоқ чорасига киришдим. Бисотимда бор оқчани ва «Турон» жамиятиндан бироз оқча олуб, Бокуга боруб, 25 пуд ҳарф ва икки наборшик олиб келуб «Ҳаридмон» матбаасинда «Турон» ғазетасин чиқармоқға бошладим. Бу замонда Тошканда зўр куч олғон «Уламо» жамиятининг бармоғи билан «Турон» ғазетасининг тўхтатувнинг чорасига киришса-да, чора тополмай, фақат исмин ўзгартуб, «Турк эли» исми ила чиқарурға ўз аҳбобларимиз бир мажлисда қарор қилдилар. Мана шул кундан эътиборан ғазетадан қўлимни тортдим». (Абдулла Авлоний, Таржимаи ҳол (Автобиография) № 5, 1921 йил, 7-8-бетлар.) Авлонийнинг «Турон»дан бутунлай кетиши бежиз эмас. Газетанинг номигина эмас, йўналиши ҳам ўзгарган эди. У энди пантуркист, «Турк адам марказият»ининг Тошкентдаги вакили Афандизоданинг етовига ўтган эди.

Қўқонда Ҳамза шу пайтлари деярли шундай сабаб билан «Кенгаш» журналидан, сўнгроқ «Ҳуррият»дан кетди. Дарҳақиқат, Февраль инқилобидан сўнг бирдан кўпайиб кетган газета ва журналларнинг ҳаммасини ҳам туғилиб келаётган янги жамият учун бир хилда фойдали ва беозор дейиш мумкин эмас эди. Шиорлар кўпинча бир хил бўлса-да, мақсадлар ҳар хил эди. Ҳамзанинг «Ҳуррият»да босилган «Бугунги қадрли кунлар» мақоласидаги «Ҳой бародарлар, кўзингизни очинг ва огоҳ бўлинг! Қулоқ солинг! Бу кун майдони ҳақиқат миллат хизматига ходим чақирур экан, қарангиз, ким югурур, ким сукут қилур? Фарқ этинг, танинг, ажратинг! Илм ила ажратолмасангиз, қилуб турган хизматларидан ажратинг!» — деб ўртага чиққан ходимнинг фаолиятини, амалий ишини мезон тутиши бежиз эмас эди. Ҳақиқатан ҳам шоир таъкидлаганидек, бениҳоя қадрли кунлар эди. Ленининг сўзларини эслайлик: «...1917 йил мартидаги рус революцияси бутун чор монархиясини ағдариб ташлаш ва бутун ҳокимиятни буржуазияга топшириб қўйиш билангина қолмасдан, балки пролетариат ва деҳқонларнинг революцион-демократик диктатурасигача етиб борди» (В. И. Ленин. Асарлар. Тўртинчи нашри, 24-том, 44-бет).

Туркистондаги шароит жуда мураккаб бўлиб, буржуазиянинг таъсири ва мавқеи катта, маҳаллий аҳолининг кўпчилиги сиёсат ва сиёсий тушунчалардан узоқ эди. Икки ҳокимият — икки диктатура ва икки идеология ўртасидаги кураш шу сабабли бу ерда жуда кескин ва шиддатли кечди. Февраль ўзгариши берган сўз эркинлиги маҳаллий зиёлиларнинг асл қиёфасини дарров кўрсатиб қўйди. Улар орасидаги ажралиш кучайди. Буржуазия мавқеи ва таъсиридан фойдаланиб, иккиланиб юрган қаламкашларни оғдириб олиш, «ёт» қарашдагиларнинг эса хатти-ҳаракатини чеклаш, таъқиб ва тазйиқ ўтказиш пайидан бўлди. Ҳамзанинг «Кенгаш» ва «Ҳуррият»дан кетиши, 3 июлда эса «Шўройи ислом»дан «истеъфони лозим кўриш» сабаби шунда эди.

Петроградда Бутун Россия VII конференцияси оммани революцияга жалб этиш, социалистик революциянинг сиёсий армиясини вужудга келтириш масаласини қўйди. Ленин «Апрель тезислари»даёқ Муваққат ҳукуматни дарҳол ағдариб ташлашга қарши чиққан, ишчиларнинг унга ишонаётганлиги, у эса советлар мададига суянаётганлиги ва оммага зўрлик ишлатмаётганлигини айтиб, бу ишнинг советларнинг ўзига, ишчи ва солдатларнинг кўпчилигига қариш бориш бўлишини кўрсатган ва биринчи вазифа қилиб оммани кўпчилигини большевиклар томонига ўтказиб олишни белгилаган эди. Партия омма учун кураш бошлади. Муваққат ҳукуматнинг асл башарасини очиб ташлаш ва шу орқали уни ишчи ва солдатлар мададидан маҳрум қилиш, муросачи эсер ва меньшевикларни фош этиш ва шу орқали советларда большевикларнинг кўпчилик овозга эга бўлишини таъминлаш устида кураш кетди. Мана шу вазият кўзда тутилса, Ҳамзанинг май охирларидан Қўқондаги революцион-ишчилар билан боғлаган алоқасини тушуниш осон бўлади. Ҳамза шу тариқа большевиклар позициясига келиб қўшилди.

Лекин, айтиш керакки, ўлкада большевиклар сони реакция йилларида кескин қисқариб кетган бўлиб, 1917 йилнинг апрель-майида улар жуда оз эди. Маҳаллий кадрлар эса бармоқ билан санарли эди. Шу сабабли, халқ онгини оширишда ишчи союзларининг, касаба ташкилотларининг роли катта бўлди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Май ойида мардикорлар қайтиб келиши билан уларнинг советлари тузила бошланди. «Тилавой рабо(т)чилар организациясига иштирок этдим. Идора аъзоси-да бўлуб хизмат қилдим», — деб ёзади Авлоний ўз таржимаи ҳолида. Иккинчи бир ўринда эса, «Тилавой рабочилар» жамиятида президиум бўлиб ишладим» деган қайдга дуч келамиз. Дарҳақиқат, у май ойининг охирларида Муваққат ҳукумат билан апоқ-чапоқ бўлишгина эмас, кескин контрреволюцион позицияга ўтиб олган собиқ турончилар — шўройи исломчилар билан бутунлай алоқани узган эди.

Айни пайтда Туркистонда либерал-буржуа руҳидаги кичик-кичик миллий группалар ва жамиятлар ҳам кўпайди. Чунончи, биргина Тошкентнинг ўзида шундай ташкилот ва тўгараклардан 20 га яқини тузилгани маълум. Шу билан биргаликда большевиклар партияси раҳбарлигида ҳам кўплаб бирлашган жамиятлар ташкил топди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий фаол иштирок этган «Мусулмон меҳнаткашлар союзи», «Иттиҳоди толибин» жамиятлари шулар жумласидандир. Самарқандда шоир Сиддиқий-Ажзий фаол иштирок этган «Иттифоқ» жамиятининг иши ҳам самарали бўлди. Чинакам меҳнаткашлар уюшмаси бўлган «Иттифоқ» билан «Шўройи ислом» ўртасида шиддатли кураш кетди. «Иттифоқ» аъзолари «Шўройи ислом»чиларнинг сохтакорликларини фош қилиб бордилар. Бу соҳада айниқса, мазкур жамиятнинг илғор вакили Сиддиқий-Ажзийнинг хизматлари катта бўлди. Шоирнинг уруш ва унга муносабат мавзуидаги икки мақоласи мисолида ҳам буни кўриш мумкин. Унинг ёзишига қуйидаги нарса туртки бўлган эди. 1917 йилнинг 7—15 апрелида Тошкентда ишчи ва солдат депутатлари Советларининг Биринчи ўлка съезди бўлиб ўтди. Съездда кўпчиликни эсер-меньшевиклар ташкил қилган эди. Шу сабабли съезд Муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватлашга чақирди. Революциянинг авж олишига қарши чиқди. Уруш ҳақида эса «Уруш иттифоқчилар билан батамом келишиб олинган ҳолда герман милитаризмини бутунлай тор-мор келтирилгунча олиб борилиши керак» деган резолюция қабул қилди. 18 апрелда Муваққат ҳукумат ташқи ишлар министри П. Милюков иттифоқчи давлатларга нота юбориб «ғалаба қилмай сулҳ йўқ»лигига, урушни қатъий ғалабагача давом эттиришга Россия тайёр эканлигини билдирди. Керенский 18 июнда жанубий-ғарбий фронтда ҳужум бошлаш тўғрисида буйруқ берди. Сиддиқийнинг «Таажжуб сўз», «Йўл бўлсин, қаерга борамиз?!» мақолаларининг мана шу воқеаларга жавоб сифатида майдонга келганини пайқаш қийин эмас. Шоир «Таажжуб сўз»да шу кунлардаги расмий ҳукумат йиғинларида кўп тилга олинаётган, «ҳукумат буюрса, ёзмоқдан бошқа чораси бўлмай, оламни ағфол» қилаётган матбуотдаги урушпарастликка қарши чиқади. «Душманға ғалаба қилмай сулҳ йўқ!» деган шиорни ҳар нимарсадан ортиқ таажжублик бир сўз!» — деб ҳисоблайди («Ҳуррият» 1917 й., 24-сон).

Иккинчи мақоласида эса шоир халқ ташвишидан узоқ сиёсатдонларга қарата истеҳзо билан «Йўл бўлсин, қаерга борамиз?!» деган саволни қўйди. Мақола «Халқ учун ғалла зарур, ғалла!» деган сўзлар билан тугалланади...

Шуни айтиш керакки, зиёлиларимизнинг, айниқса, ижодий интеллигенциянинг Октябрга келиш йўли ғоят мураккаб ва қийин кечди. Буни ҳатто 1917 йилдаги матбуотимиз ва маданиятимизнинг ғоят пешқадам вакили деб эътироф этилган Мирмуҳсин Шермуҳамедов фаолияти мисолида ҳам кўриш мумкин.

Мирмуҳсиннинг Февраль революциясидан 15 кун ўтар-ўтмас ёзилиб «Нажот» газетасининг 5—6-сонларида босилиб чиққан «Ҳуррияттан нечук фойдаланамиз?» мақоласи ўша давр вазиятини кенг ва чуқур таҳлил қилиш билан жуда кўп ҳамкасблари асарларидан кескин ажралиб туради. У майдонга келган вазиятни баҳолашда ҳатто Биринчи Рус революцияси фактларидан кенг фойдаланади. У 1905 йилдаги инқилобнинг мағлубияти сабабларини излайди ва уларни қуйидагилардан топади:

1. «Ҳуррият руҳи ила суғорилуб ҳурриятни(нг) нима эканин билган киши»ларнинг оз бўлиши (инқилоб ғояларининг кенг ёйилмаганлиги);

2. «Ҳуррият талаб этувчилар фақат ишчи синфларигина» бўлганлиги (уларнинг деҳқонлар ва солдатларни ўз орқаларидан эргаштира олмаганликлари);

3. «Аларни (ишчиларни) ҳам фикри юз турли» бўлиши (меньшевикларнинг ажратувчилик, сафбузарлик фаолияти).

Шу мулоҳазалардан кейин Мирмуҳсин 1917 йилнинг бошларидаги аҳволга тўғри характеристика беради: «Ҳозирги олинғон ҳуриятда қувват айтуб битирмаслик даражада жуда кўп, аммо фикр бир тегиз ҳаммага таралуб етмаган».

В. И. Ленининг Советларнинг I Бутунроссия съездидаги сўзларини эслайлик. У съезд делегатларига қарата шундай деган эди: «Сиз 1905 ва 1917 йил даврларини кечирдингиз, сиз революциянинг заказ билан қилинмаслигини биласиз, Россияда эса Советлар ҳокимиятига қаршилик кўрсата оладиган группа, синф йўқ. Россияда бу революциянинг, мустасно тариқасида, тинч йўл билан борадиган революция бўлмоғи лозим».

Мирмуҳсиннинг «Истиқболда бизнинг ҳаёт» («Юрт» журнали, 1917 йил, 3-сон) мақоласида эса қуйидаги фикрга дуч келамиз: «Фараз этингиз, биз — катта денгизга ташланғон бир кема. Шул денгиздан кўзлағон еримизга саломат чиқа оламизми ёки ҳаётнинг ҳаяжонлик тўлқуни билан ғарқ бўлуб денгиз тахтиға кетамизми?»

Есенининг машҳур сатрлари эсга тушади:

Ер катта кемадир,
Кимдир ногиҳон
Янги ҳаёт учун,
Янги шон учун.
Бу улкан кемани
Даҳшатли бўрон
Тўлқинлар қаърига
Йўллади бу кун.
Кема чайқаларкан
Нотинч денгизда,

www.ziyouz.com kutubxonasi

Боши айланмаган
Йиқилмаган ким!!
Жуда кам, жуда кам
Бундайлар бизда,
Уларнинг идроки
Қалбига ҳоким.

Мирмуҳсин «идроки қалбига ҳоким»лардан эди. У катта денгиздаги кеманинг кўзланган ерга саломат етиб бориш йўлларини қидирди. Унга ҳамкору ҳамдаст бўлишга уринди. «Миллатнинг муқаддас минбарига минган зотлар» уни ҳалокатга судраётганини айтди. «Провақатор буржуазларни ўйдирма фикрларига, кўр-кўрона таассубларига алданадурғон вақт эмас! Аларни эзиб ташлаб мазлум миллатни юзага чиқаратурғон вақт!»— деб ҳайқирди. У «Динчилар, тараққийчилар» («Шўро» журнали, 1917 йил, 20-сон) мақоласида Ҳамза сингари ҳар бир миллат ходимининг кимлигини аниқлаб берадиган мезон унинг қилаётган иши деб ҳисоблади. Шундан келиб чиқиб, «динчиман» деб даъвода юрганларнинг ўндан саккизи дин ўғрилари», «тараққийчиман» деб оғиз очуб юрганларнинг ўндан тўғизи миллий хулиғанлар» эканлигини рад қилиб бўлмайдиган далиллар билан кўрсатиб берди. Дарҳақиқат, 1917 йилги «Турон» можароси»да Ғуломхон қозининг Мирмуҳсинни «бузғунчи большавой» деб тошбўрон қилишга ҳукм этиши бежиз эмас эди.

Профессор Лазиз Қаюмов Ҳамзанинг сўнгги икки инқилоб орасидаги ҳаёти ва ижодий фаолиятини атрофлича тадқиқ этиб, унинг «Ҳой ишчилар», «Биз ишчимиз», «Шундоқ қолурму, қолурму?» шеърларини ҳамда машҳур «Бой ила хизматчи» драмасини Октябрь арафаларида ёзилган деган хулосага келади. Шоирнинг «Миллий шеърлардан VIII бўлим»га киритилган юқоридаги шеърлари 1919 йилда босилиб чиққан. Лекин мазмунига кўра уларнинг ўлкада социалистик инқилоб учун кураш қизғин тус олган бир пайтда ёзилганига шубҳа йўқ. Шунингдек, «Бой ила хизматчи» ҳам Ҳамзанинг Октябрь арафасидаги революцион фаолияти бадиий ижод билан қўшиб олиб борилганига ойдин бир далилдир.

Бу асарларда етилиб келаётган социалистик инқилоб руҳи ифодаланди; тарихни золим ва мазлум ўртасидаги курашдан иборат деб тушунган, «Ҳой ишчилар!» дея уларни бойларга қарши қуролланишга чорлаган, янги турмуш қуриб абадий яшашга аҳд қилган инқилобчи бунёдкор образи яратилди. Оташнафас шоирнинг бу қизғин палладаги алангали шеърияти ҳақида ҳамзашунос олимларимиз кенг ва батафсил тўхтаб ўтганларки, уларни такрорлаб ўтиришга бу ерда ҳожат йўқ. Шу сабабли унинг замондошлари тўғрисида сўз юритамиз. Бу жиҳатдан Авлонийнинг ижодий фаолияти диққатга сазовор.

У 1933 йилда босилиб чиққан «Адабиёт хрестоматияси»да «инқилобгача ўнлаб шеър ва мактаб китоблари, тўрт театр китоби» ёзганини маълум қилган эди. Авлоний шахсий архивида «тўрт театр китоби»нинг автограф қўлёзмаси, айрим кўчирилган нусхалари ва қораламалари сақланиб қолган. Шундан учтаси («Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва Сиз») 1979 йилда биринчи маротаба эълон қилинди. Дастлабки икки асар комедия бўлиб, 1914 йилларда ёзилган. Лекин кейингиси — «Биз ва Сиз» трагедияси инқилоб арафаларида яратилган. Унинг марказида Европада 10 йил ўқиб «янги ҳаёт», «янги турмуш» ҳақидаги жўшқин орзулар билан қайтган Камолнинг тақдири туради. У «чуруб, билжираб кетган» эски турмушни «тузатмоқчи». Унинг бутун фикри-зикри шу билан банд. У ўқимишли Марямни севади. Унинг севгиси ҳам, айтиш мумкинки, ғоявий-маънавий яқинлик асосига қурилган. Бироқ қора кучлар устун келади. Камол ва Марям ҳалок бўладилар. Аммо уларнинг ўлими катта оптимистик мазмун учун хизмат қилади. Авлоний жуда муҳим бир масалани — инсоннинг бахти ва турмушини асар марказига қўяди ва жиддий социал конфликтни кескин вазиятларда очиб беришга уринади.

Авлонийнинг яна бир драматик асари — «Португалия инқилоби» бор. (Драманинг икки қўлёзмаси сақланган. Биринчисида тузатишлар кўп, саҳифалар 45-бетгача рақамланган. Иккинчиси анча мукаммал. Сарғиш қоғоздан дасталаниб дафтар қилинган. Муқовада Туркгламлитнинг 8/X. 1924 санаси билан 962-рақамли рухсат муҳри бор. Чамаси, у ўшанда нашрга тайёрланган ва номаълум сабабларга кўра босилмай қолган.) У адибнинг бошқа асарларидан ажралиб туради. Беш парда ўн кўринишли бу пьесани муаллиф фожиа («трагедия») деб атаса-да, мазмунига кўра у қаҳрамонлик драмасига яқин. Қўлёзма муқовасига «1921 йил 23 январда ёзилди» деб қўйилган. 20-йиллар адабиётимизда «жаҳон революцияси» деган гап кенг тарқалган пайт эди. Шу жиҳатдан буни ҳам шу йилларда ёзилган деб тахмин қилиш мумкин. Лекин муаллифнинг таржимаи ҳолидаги фикри ва унинг 1917 йилдан бошлаб театр ишларидан узоқлашгани бизни ўйлатиб қўяди. Биз бу асар ҳам 1916 ёхуд 1917 йилнинг бошларида ёзилган деб тахмин қиламиз. У 20-йилларда саҳнага қўйилган. 1924 йилда ҳатто нашрга тайёрланган эди.

1910 йилнинг 5 октябрига ўтар кечаси Португалияда Англиянинг тазйиқидан, монархиянинг зулмидан тоқати тоқ бўлган халқ қўзғолон кўтарди. Унга республикачилар бош бўлдилар. Уларни армия қисмлари ҳамда ҳарбий-денгиз флоти кучлари қувватлаб чиқди. Лиссабонда бутун халқ оёққа турди. Қирол Мануэль қочиб кетади. Шоҳлик тугатилиб, Португалия Республика деб эълон қилинади. Вақтли ҳукумат бошлиғи қилиб Брога тайинланади.

«Португалия инқилоби» драмаси заминида мана шу конкрет тарихий воқеа ётади. Муаллиф ўз Ватани ва халқи озодлиги учун курашга чоғланган революционерларни фидойи кишилар сифатида талқин қилади. Шундан бўлса керак, хусусий-маиший тафсилотларга кам ўрин беради. Ёзувчининг диққат марказида кўпроқ уларнинг ижтимоий фаолиятлари, яна аниқроғи, инқилобни амалга ошириш йўлидаги кураш жараёнлари туради. Кўп ҳолларда қаҳрамонларнинг бой руҳий дунёси етарли очилмайди. Образ ва персонажлар кўпинча эсда қоладиган типлар даражасига кўтарилмайди. Индивидуаллаштиришга кам эътибор берилади. Табиийки, булар драманинг бадиийлигига путур етказган.

Авлоний кўп асрлик адабиётимиз тарихида биринчи маротаба узоқ Португалия халқлари ҳаётига мурожаат қилди. Улар тарихидаги масъулиятли бир пайтни — 1910 йилги революция воқеаларини (гарчи у Ленин таъбири билан айтганда, «чала» бўлган бўлса-да) ўз асари учун мавзу қилиб олди. Уларнинг орзу-умидлари, интилиш-кайфиятларини ўзбек ўқувчиларига етказди. Инқилоб ҳақида асар ёзиб, яқинлашиб келаётган буюк ўзгариш садоларига жўр бўлди. Бугина эмас.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Интернационал мавзуни революцион ғоя нуқтаи назаридан ёритишга ҳаракат қилди. Асардаги интернационал руҳ ўзга мамлакатдаги, бошқа тил ва эътиқоддаги халқни шунчаки ҳурмат қилиш шаклида эмас. Авлоний воқеаларни тасвирлар экан, бутун вужуди билан Мануэль истибдодига қарши оёққа турган меҳнаткаш халқни ҳимоя қилади, уларни инқилобга бошлаган революционерларни шарафлайди. Бошқача айтганда, Авлонийдаги интернационализм пролетар интернационализмига яқин келади.

Дарҳақиқат, бу ҳассос инқилобчининг «Фирқамиз олийларина», «Қизил байроқ» каби юксак партиявий шеърлари Октябрь воқеаларидан кўп ўтмасдан майдонга келганлиги бежиз эмас эди.

«Ҳуррият меваси» асари билан Февраль инқилобига биринчилардан бўлиб муносабат билдирган Хуршиднинг ҳам Октябрга келиш йўли ибратли. Санъатшунос Б. Насриддинов шоирнинг Февраль ва Октябрь оралиғида ёзган «Хитоб марши», «Туркистон интернационали», «Огоҳ шарқиси» шеърларини келтиради ва «Саргузашт лавҳаларидан» номли инқилобий мавзудаги трагедияси ҳақида хабар беради. «Туркистон интернационали» шеъри «Тошкент оқшоми»да эълон қилинган (1968 йил, 22 июль) Уччала шеърда ҳам даврнинг шиддатли инқилобий руҳи етакчи. Буни сарлавҳалари ҳам таъкидлаб турибди. Шоир «Хитоб марши»да Туркистонга мурожаат қиларкан, «чин ёнмоқ вақти» етганлигига алоҳида урғу беради. Топталган инсоний қадрни эсга солади:

Эй, заволли, тургин энди чин ёнмоқ вақтидур,
Ўтди ёлқовликни даври, вақти ғайратдур букун.
Ерлара кирдинг, босилдинг, ухламоқ ортиқ етар!
Ухламоқ ортиқ етар, ўқувга навбатдир букун.

Шеърда асрий зулм ва зўравонликнинг сабабларини аниқлашга мойиллик кучли. Мана бу байтга эътибор қилайлик:

Етма эй тур, энди айла сен вазифангни адо,
Билмаганликдан эзилдик катта ибратдир букун.

Бу икки сатрда Февраль сабоғи натижасида ўз инсоний қадрини мушоҳада этиб кўраётган, қаддини ростлаб чинакам озодлик нафасидан баҳра олиш устида ўйлаётган лирик қаҳрамоннинг кечинмалари бор.

Сўнгги байтда эса «тўда» билан «эл» бир-бирига зид қўйилади. Шундай долғали кундаги «ғафлат» «халққа хиёнат» деб белгиланади:

Тўда жоҳил олдида ҳеч беқадр ўлма, элим,
Ухламоқ ғафлат ила халққа хиёнатдир букун.

«Огоҳ шарқиси»да бу фикр янада конкретлашади. Шоир Ватан учун ғайрат, жасорат кўрсатмоқ, лозим бўлса жон бермоқ ҳақида сўзлайди. Бундай хизматни авлоднинг «бурчи» ҳисоблайди. «Ўзбек эли, тур энди, оёғлан!...» «Кофийдир ортиқ шунча эзилмоқ» деган сатрларга алоҳида маъно юклайди. Айниқса, кейинги шеърда 1917 йилда кенг тарқалган машҳур инқилобий гимнлар «Марсельеза» (Руже де Лиль) ва «Интернациональ» (Эжен Потье) таъсири яққол сезилиб туради. «Туркистон интернационали» ўзбек инқилобий шеъриятининг кўркам намунасидир. «Туркистон интернационал»даги «ғариб» ўлкани обод этиш, «хўр миллат»ни «яшнатиш»дек юксак ва олижаноб туйғулар, «душманлар» билан «чолиш»иб, уларнинг «уйини вайрон қил»ишга чорловчи курашчанлик Хуршид чинакам поэзиянинг социалистик революция арафасидаги юксак мақсадини тўғри англаганлигидан далолат беради. Шеърнинг бошидан охиригача ўтувчи хитоб оҳанги инқилобнинг шиддатли, ҳужумкор руҳига ниҳоятда уйғун эди:

Эй ўзбек халқи, тур уйғон!
Уйғон, ғайрат-ла боқ ҳар ён.
Етар санга бу эзилмоқ —
Тур, тур, уйқунгни от бу он!—

деган ҳайқириқ билан бошланади шеър.

Хуршид Улуғ Октябрь революциясидан кўп ўтмай, «Марсельеза» ва «Хитоб марши» шеърларини ёзди. Бу шеърларда инқилобий руҳ янада баландроқ пардаларда ифода қилинди. Дарҳақиқат, ундаги умумдемократик қарашлар Ҳамза ва Авлоний ижодидаги сингари Октябрь арафаларига келиб пролетар нуқтаи назари дейиш мумкин бўлган ғоявийликка кўтарилган эди.

Шу тариқа, халқ ва мамлакат тақдирида ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлган Февраль ва Октябрь оралиғида ижодкор кучларимизнинг бир қатор истеъдодли вакиллари ижтимоий турмушда юз берган ҳодисаларни кенг халқ манфаати нуқтаи назаридан баҳоладилар ва пролетар революцияси билан биргаликда қадам ташладилар. Уларнинг айримлари эса буюк Октябрнинг ҳам жарчиси, ҳам жангчиси бўлди. Уларнинг асарлари Октябрь инқилоби билан бошланган ўзбек совет адабиётининг ўзагини ташкил қилди. 1917—1918 йилларда шаҳрихонлик Ҳайратийнинг «Ҳуррият» (1917), Нозимахонимнинг «Қутлуғ кунинг муборак» (1918), Хислатнинг «Инқилоб» каби Октябрни чуқур идрок этувчи ва шарафловчи шеърлари майдонга келдики, бу Ҳамза ва Авлонийлар революцион поэзиясининг қонуний давоми эди. КПСС XXVII съездига қилинган Сиёсий докладда ҳақли суратда қайд этилганидек, «Адабиётимиз янги дунёнинг туғилишини акс эттириб, шу билан бирга янги дунёнинг қарор топишида актив қатнашди, ана шу дунё кишисини — ўз она юртининг ватанпарварини, чинакам интернационалистини вояга етказди. Бу билан адабиётимиз умумхалқ ишидаги ўз ўрнини, ўз ролини тўғри танлаб олди».

Совет адабиётининг бу шарафли йўлини ўзбек адабиёти материаллари ҳам тасдиқ этиб турибди.

www.ziyouz.com kutubxonasi